७.२ अनियमितता र अक्षमताको छायाँमा परेको "बेटी पढाउ, बेटी बचाउ" कार्यक्रम

पृष्ठभूमि

मधेश प्रदेश सरकारको महत्त्वाकाङ्क्षी र लोकप्रिय "बेटी पढाऊ बेटी बचाउ" कार्यक्रम अन्तर्गत साइकल वितरण कार्य प्रभावकारी त देखियो तर, साइकल खरिद प्रक्रियामै अनियमिता भएको पुष्टि भएपछि कार्यक्रमले निरन्तरता पाउन सकेन। त्यसैगरी, महिलाहरूका लागि गरिएको लोक सेवा तयारी कक्षाको व्यवस्था वार्षिक बजेट नै रोकिएपछि अलपत्र पऱ्यो। आर्थिक वर्ष २०७९/०८० मा प्रदेश सरकारले ७७ करोड ४० लाख रुपियाँ बालिकाहरूलाई ल्यापटप वितरण गर्न बजेट छुट्टयाएको थियो। तर, यो कार्यक्रम पनि कार्यान्वयन नै हुन सकेन। यसरी सन् २०१५ देखि भारतको हरियाणामा सुरु गरिएको *(सर्वेक्षण, २०७७)* बेटी बचाओ बेटी पढाओ कार्यक्रमबाट प्रेरित भएर मधेस प्रदेश सरकारले अघि सारेको यो बहुप्रचारित कार्यक्रमले आठ वर्षपछि पनि लक्षित उपलब्धि हासिल गर्न सकेको छैन।

भारतको हरियाणामा यो कार्यक्रम पनि लैङ्गिक असमानता न्यूनीकरण गर्ने र छात्राहरूको सामाजिक सुरक्षा वृद्धि गर्ने उद्देश्यले लागु गरिएको थियो। अझ खासगरी कन्याको भ्रुण हत्या उन्मूलन गर्ने र शिक्षाको माध्यमबाट महिला सशक्तिकरण गर्ने उद्देश्यबाट थालनी गरिएको थियो। ताकि परिवारमा छोरा सरह छोरीको जन्मलाई पनि "उत्सव ठानुन्" र पूर्ण जिम्मेवारी सहित छोरीलाई पढाउन्। यो कार्यक्रम अन्तर्गत भारतमा छात्राहरूको शिक्षा र विवाहको खर्च पूर्ति गर्न "सुकन्य समृद्धि योजना" लागु गरिएको थियो। भारतको यो कार्यक्रम सुरुमा बालिका जन्मदर घट्दो अवस्थामा रहेका १ सय जिल्लामा लागु गरिएको थियो *(सर्वेक्षण, २०७७)*। नेपालको मधेस प्रदेशमा सङ्घीयताको कार्यान्वयनसँगै संरचनात्मक असमानता न्यून पार्दै सामाजिक रूपान्तरणको कार्यक्रम अघि बढाउने आवश्यकता महसुस गरियो। मुख्यमन्त्री बेटी पढाउ बेटी बचाउ कार्यक्रम यही सामाजिक रूपान्तरणको तीब्र इच्छाले जन्माएको हो *(साह र हुमागाईं, २०८०)* । मधेश प्रदेश सरकारको मुख्यमन्त्री कार्यालयमा २०७४ चैत १३ गते आयोजना गरिएको पत्रकार सम्मेलनमा मधेश प्रदेशका तत्कालीन मुख्यमन्त्री लालबाबु राउतले सय दिने कार्ययोजना सार्वजनिक गर्दै 'बेटी पढाउ बेटी बचाउ' कार्यक्रमको घोषणा गरेका थिए।

छोरीलाई विद्यालयमा पठाइ उनीहरूको वैयक्तिक विकासका अतिरिक्त सशक्तिकरणको माध्यमबाट छोरा र छोरीबीचको सामाजिक विभेद अन्त्य गर्ने यस कार्यक्रमको मुख्य उद्देश्य थियो। सोही उद्देश्य अन्तर्गत छोरी शिक्षा बीमा/मुद्दती बचत खाता, निःशुल्क साइकल वितरण, छात्राहरूका लागि निःशुल्क लोक सेवा आयोग तयारी कक्षा र लैङ्गिक हिंसा विरुद्धका अभियानहरू अगाडि सारियो।

यस पृष्ठभूमिमा बेटी पढाउ बेटी बचाउ मधेश प्रदेशमा छोरीहरूको सुरक्षा तथा शिक्षाको सवालमा कति प्रभावकारी भयो भन्ने समीक्षा गर्न जरुरी छ। छोरीहरूलाई लक्षित गरी ल्याइएको बेटी पढाउ बेटी बचाउ कार्यक्रमको कार्यान्वयनका क्रममा देखिएका समस्या र चुनौतीहरूको अध्ययन गरी कार्यक्रमलाई अझ प्रभावकारी तुल्याउन गर्नुपर्ने कार्यहरू निर्क्योल गर्न पनि उत्तिकै आवश्यक छ।

मधेस प्रदेशमा लैङ्गिक असमानताको स्थिति

मानव उत्थान र विकासका दृष्टिकोणले हेर्दा मधेश प्रदेशमा लैङ्गिक असमानताहरू रहेका छन्। मधेश प्रदेशमा लिङ्ग पहिचान गरी गरिने गर्भपतन र बालविवाहको दर देशव्यापी औसत दरभन्दा धेरै बढी छ। छोरीहरूले विद्यालय शिक्षा पूरा गर्ने र विभिन्न क्षेत्रमा रोजगारी गर्ने सङ्ख्या देशभरिको औसत दर र प्रायः सबै प्रदेशहरूको तुलानाम यस प्रदेशमा सबै भन्दा कम छ।

शैक्षिक दृष्टिकोणले मधेश प्रदेश अझै पनि अन्य प्रदेश भन्दा कमजोर छ। राष्ट्रिय जनगणना २०७८ को तथ्याङ्क अनुसार मधेश प्रदेशको साक्षरता दर ४९.७२ प्रतिशत छ। जबकी, नेपालको साक्षरता ७१ प्रतिशत छ। शिक्षा तथा मानव स्रोत विकास केन्द्रका

अनुसार हालसम्म ७७ जिल्लामध्ये ६१ जिल्ला साक्षर भइसकेको छ भने १६ जिल्ला साक्षर हुन बाँकी छ। एक महानगरपालिका, तीन उपमहानगरपालिका, ७३ नगरपालिका, ५९ गाउँपालिका र १ हजार २ सय ७१ वडा रहेको मधेश प्रदेशका कुनै पनि जिल्ला अहिलेसम्म साक्षर घोषणा हुन सकेका छैनन्। मधेश प्रदेशमा महिला साक्षरता दर ३८.८८ प्रतिशत र पुरुषको ६०.०९ प्रतिशत छ। जबकी, नेपालको महिला साक्षरता दर ५७.४ प्रतिशत रहेको छ। शैक्षिक हिसाबले पछि परेको यो प्रदेशमा छोरीको शैक्षिक अवस्था दयनीय छ। मधेश प्रदेशमा अध्ययनरत २.९१ प्रतिशत बालबालिकाले बिचैमा पढाइ छाड्ने गरेका छन्। राष्ट्रियस्तरमा कुल कक्षा छाड्ने दर ३.६ प्रतिशत छ।

मधेश प्रदेशमा छात्राहरूले बीचमा नै विद्यालय छाड्ने एउटा प्रमुख कारण बालविवाहलाई मानिएको छ। बालविवाहका कारण कम उमेरमै गर्भवती हुनाले उनीहरू आफ्नो पढाइलाई निरन्तरता दिन सक्दैनन्। यो प्रदेशको बालविवाह दर ५२.५ प्रतिशत छ, जुन नेपालकै सबैभन्दा उच्च हो। जसमध्ये आधा किशोरीहरूको विवाह १८ वर्ष नपुग्दै हुने गरेको पाइएको छ। पछिल्लो तथ्याङ्क अनुसार मधेश प्रदेश गरिबीमा तेस्रो स्थानमा छ। मधेश प्रदेशका २४.२ प्रतिशत जनता गरिबीको रेखामुनी छन्। छात्राको शैक्षिक विकासका लागि मधेशमा बालविवाहसँगै गरिबी र दाइजो प्रथा पनि जिम्मेवार छ।

बहुआयामिक क्लष्टर सर्वेक्षण (मल्टिपल इन्डिकेटर क्लस्टर सर्भे), २०२० का अनुसार मधेश प्रदेशको विद्यालयमा कूल उपस्थिति र विद्यालय उत्तीर्ण गर्ने दर राष्ट्रिय औषत भन्दा कम छ। निम्न आधारभूत तहमा कूल उपस्थितिको राष्ट्रिय औषत ७४.५ प्रतिशत हुँदा मधेश प्रदेशको ५७.३ प्रतिशत मात्र छ। त्यसैगरी माबि तहमा कुल उपस्थितिको राष्ट्रिय औषत ४७.०७ प्रतिशत छ भने मधेश प्रदेशको ३३.८ प्रतिशत छ। प्रस्तुत तथ्याङ्कले शिक्षामा छात्राहरूको उपस्थिति मधेश प्रदेशमा निकै कमजोर रहेको देखाउँछ (समुइल्स एण्ड घिमिरे, २०७८)।

त्यसैगरी महिलामाथि हुने घरेलु हिंसा मधेश प्रदेशमा ज्यादा देखिन्छ। खास गरेर विवाह गरेर आउने महिलाले माइतीबाट कम दाइजो ल्याएको निहुँमा यहाँ अत्यधिक घरेलु हिंसा हुने गरेको पाइएको छ। नेपाल प्रहरीको केन्द्रीय अनुसन्धान विभागको प्रतिवेदन अनुसार आर्थिक वर्ष २०८०/८१ को साउनदेखि असोज अर्थात तीन महिनाको अवधिमा देशभर ४ हजार ८ सय ५१ ओटा घरेलु हिंसासम्बन्धी उजुरी प्रहरीमा परेका छन्। जसमध्ये सबैभन्दा धेरै मधेश प्रदेशमा १ हजार ६ सय २५ उजुरी परेका छन्। घरेलु हिंसा मधेश प्रदेशमा सबै भन्दा उच्च रहेको देखाएको छ। साथै मधेशमा किशारी, महिलाको जीवन र भविष्यको निर्माण प्राय: बुबा अथवा पतिको हातमा रहने गर्दछ। किशोरीहरूको शिक्षामा कम पहुँच, कमजारे आर्थिक, सामाजिक र राजनीतिक आस्थाले गर्दा उनीहरूको अवस्था दयनीय छ।

यी समग्र सामाजिक साँस्कृतिक पक्षलाई ध्यान दिएर मधेश प्रदेश सरकारले बेटी पढाउ बेटी बचाउ कार्यक्रम ल्याएको हो। यो कार्यक्रमले मधेश प्रदेशमा बालविवाह र महिला हिंसा न्यूनीकरण गर्न, विद्यालय छाड्ने दर घटाउन, भ्रुण हत्या न्यूनीकरण गर्न र शिक्षामा किशोरीको पहुँच वृद्धि गरी सशक्तिकरण गर्ने उद्देश्य राखेको छ।

प्रदेश नीति तथा कार्यक्रममा बेटी पढाउ बेटी बचाउ

मधेश प्रदेश सरकारले आर्थिक वर्ष २०७६/०७७ मा सार्वजनिक गरेको नीति तथा कार्यक्रममा यो अभियानको दायरालाई अझ फराकिले बनाइ छोरीहरूको विद्यालय भर्ना, लोक सेवा तयारी कक्षा, प्राविधिक शिक्षा अध्ययन गर्न चाहने छोरीहरूलाई पुर्ण छात्रवृति, साइकल वितरण, स्कुलको प्रत्येक विद्यालयमा सेनिटरीप्याड वितरण गर्ने जस्ता कार्यक्रमलाई प्रभावकारी बनाइने उल्लेख गऱ्यो। सङ्घीय सरकारसँग समन्वय गरेर आर्थिक रूपले विपन्न, दलित तथा मुस्लिम समुदायका बालिकाहरूलाई विशेष छात्रवृति कार्यक्रम अन्तर्गत सरकारी विद्यालयमा अध्ययनरत कक्षा एकदेखि आठ कक्षासम्मका छात्राहरूका लागि प्रत्येक महिना ५ सय रुपियाँको दरले नियमिति कक्षा आगमन छात्रवृत्ति प्रदान गरिनेसमेत उल्लेख गरियो *(नीति तथा कार्यक्रम, २०७७)*। एक वर्षमा २५ देखि ३० हजार छोरी जन्मिने यो प्रदेशमा सम्पूर्ण छोरीहरूको बीमा गर्ने अभियानलाई प्रभावकारी ढङ्गले निरन्तरता दिने मधेश प्रदेश नीति तथा कार्यक्रममा उल्लेख थियो।

यसैगरी, आर्थिक वर्ष २०७८/०७९ मा सार्वजनिक नीति तथा कार्यक्रममा छोरी शिक्षा बीमालाई अझ परिष्कृत र सशक्त ढङ्गले अगाडि बढाउँदै बीमित छोरी २० वर्ष पुगेपछि ३ लाख रुपियाँ प्रदान गर्ने, बेटी पढाउ बेटी बचाउ अभियान अन्तर्गत छोरी शिक्षा छात्रवृति, छोरी लोकसेवा तयारी कक्षा, आदर्श विवाह, साइकल वितरण, ल्यापटप र

तालिका ७.२.१ मधेश प्रदेशमा लङ्गिक सूचकहरू

मधेश प्रदेश		राष्ट्रिय औषत	उच्चतम दर	न्यूनतम दर
लिङ्गको आधारमा गरिने गर्भ पतन				
गर्भ पतनलाई वैधानिक ठान्नेहरू मध्ये, यदि भ्रुण छोरी छ भने गर्भतन गर्नु	९.९	३.०	९.९	१.५
वैधानिक हो भन्नेको प्रतिशत गर्भमा रहेको भ्रुणको लिङ्ग आफूलाई मन नपरेकोले गर्भपतन गराउनेको प्रतिशत	१५.९	६.५	१५.९	०.६
शिक्षा				
कहिले विद्यालय नगएको प्रतिशत	५२.९	३९.७	५२.९	३३.०
प्राथमिक शिक्षा गएको प्रतिशत	२१.३	१९.३	२२.१	१६.३
प्राथमिक शिक्षा पूरा गरेको प्रतिशत	५.४	५.९	६.८	५.३
माध्यमिक तहको शिक्षा गएको प्रतिशत	१३.४	२०	२४.७	१३.४
माध्यमिक तहको शिक्षा पूरा गरेको प्रतिशत	३.७	५.९	७.७	३.७
माध्यमिक तहभन्दा माथिको शिक्षा पूरा गरेको प्रतिशत	३.३	९.१	१७.७	३.३
रोजगारीमा महिला				
प्राविधिक/व्यवस्थापकीय प्रतिशत	३.८	५.७	१०.८	२.५
कार्यालय सहायक प्रतिशत	१.१	२.०	३.६	०.३
बिक्री तथा सेवा प्रतिशत	५.६	१३.२	२५.०	५.६
दक्ष प्रतिशत	७.०	५.७	९.०	२.१
अदक्ष प्रतिशत	३.९	३.४	४.७	२.५
प्राविधिक/व्यवस्थापकीय प्रतिशत	७८.७	६९.९	८३.७	४६.७
कार्यालय सहायक प्रतिशत	०.४	०.१	०.४	०.०

(स्रोत : मधेश प्रदेशमा मुख्यमन्त्री बेटी पढाउ बेटी बचाउ कार्यक्रम सुधारको प्रस्ताव, २०७८)

छोरीहरूको राज्य संरचनामा ५० प्रतिशित सहभागिताका लागि संरचनात्मक व्यवस्था गरिने नीति तथा कार्यक्रममा उल्लेख थियो।

आर्थिक वर्ष २०७९/०८० मा सार्वजनिक नीति तथा कार्यक्रममा यो अभियान अन्तर्गत छोरी बीमा, छात्रवृति, लोक सेवा अयोग तयारी कक्षा, साइकल वितरण लगायत छोरीमाथि समाजमा रहेको विभेदको अन्त्यको लागि विभिन्न कार्यक्रमलाई निरन्तरता दिँदै यस अभियान अन्तर्गत कक्षा आठमा अध्ययनरत छात्राहरूलाई साइकल खरिदको लागि सम्बन्धित विद्यालयमा अनुदान रकम उपलब्ध गराउने, प्रदेशका सामुदायिक विद्यालयहरूमा कक्षा १२ मा अध्ययनरत छात्राहरूलाई कम्प्युटर प्रविधिमा पहुँच पुऱ्याउन एक थान ल्यापटप सहयोग स्वरुप उपलब्ध गराइ र सोको नियमिति अनुगमन सामाजिक विकास मन्त्रालयबाट हुने नीतिगत व्यवस्था उल्लेख थियो *(सेतोपाटी, २०७९ असार १)* ।

आर्थिक वर्ष २०८०/०८१ मा सार्वजनिक गरिएको नीति तथा कार्यक्रममा यो अभियान अन्तर्गत छोरी बीमा, छात्रवृति, लोक सेवा आयोग तयारी कक्षा, साइकल वितरण लगायत छोरीमाथि समाजमा रहेका विभेद अन्त्यका लागि विभिन्न कार्यक्रमलाई निरन्तरता दिने, कक्षा आठमा अध्ययनरत छात्राहरूलाई साइकल खरिदको लागि विद्यालयमा अनुदान रकम उपलब्ध गराउने,सामुदायिक विद्यालयहरूमा कक्षा १२ मा अध्ययनरत छात्राहरूलाई कम्प्युटर प्रविधिमा पहुँच पुऱ्याउन एक थान ल्यापटप सहयोग स्वरुप उपलब्ध गराइने र कक्षा आठ देखि १० सम्म अध्ययनरत

तालिका ७.२.२ बीमा गरिएका बालिकाको सङ्ख्या

आर्थिक वर्ष	बीमित छोरीको सङ्ख्या	कैफियत
२०७५/०७६	५६६६	अफलाइन दर्ता
२०७६/०७७	–	कोरोना कारण हुन नसकेको
२०७७/०७८	–	कोरोना कारण हुन नसकेको
२०७८/०७९	१७०२	अफलाइन दर्ता
२०७९/०८०	३३०२	अनलाइन
२०८०/०८१	३७८३	अनलाइन
२०८१/०८२	३१००	अनलाइन (जारी)
कूल	**१७,५५३**	

(स्रोत : शिक्षा विकास निर्देशनलय, २०८१)

छात्राहरूलाई नि:शुल्क सेनेटरी प्याड र सोको नियमति अनुगमन शिक्षा तथा समाज कल्याण मन्त्रालयबाट गरिने नीति तथा कार्यक्रममा उल्लेख गरियो *(नीति तथा कार्यक्रम, २०८० असार २३)* ।

आर्थिक वर्ष २०८१/०८२ मा सार्वजनिक गरिएको नीति तथा कार्यक्रममा दलित, विपन्न तथा जेहेन्दार विद्यार्थीका लागि छात्रवृत्तिको व्यवस्था, डोम, मुसहर, चमार, दुसाध र हलखोर जातिका बालबालिकाहरूलाई बिजक रकमको व्यवस्था, डोम र हलखोर बालबालिकालाई विद्यालय भर्ना गराउँदा विशेष प्रोत्साहनको व्यवस्था, बालमैत्री भौतिक तथा शैक्षिक वातावरण, अपाङ्गताको प्रकृति भएका विद्यालयहरूलाई सुदृढीकरण तथा गुणस्तरीय शिक्षाको लागि त्रिपक्षीय (विद्यार्थी, अभिभावक र शिक्षक) बिचको सम्बन्धलाई सम्बन्ध प्रभावकारी बनाउन मुख्यमन्त्री प्रदेश साक्षर अभियान सम्बन्धी कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिने उल्लेख थियो। प्रदेश सरकार गठन भएयता प्रदेश सरकारका नीति तथा कार्यक्रममा छोरीहरू प्राथमिकतामा परेको देखिन्छ।

छोरीलाई शिक्षादेखि रोजगारीसम्मको मार्गचित्र

मधेश प्रदेश सरकारले प्रदेशका छोरीलाई शिक्षादेखि रोजगारी दिनेसम्मको मार्गचित्र तयार गरेको छ। बेटी पढाउ बेटी बचाउ अभियान अन्तर्गत छोरी शिक्षा बीमा, कक्षा आठमा अध्यनरत छात्रालाई साइकल वितरण, कक्षा १२ पढ्ने छोरीलाई ल्यापटप वितरण, लोक सेवा तयारी कक्षा र राज्यका निकायमा ५० प्रतिशत आरक्षण दिने गरी कानुन निर्माण गर्ने कार्य मधेश प्रदेश सरकारले गरेको छ (खबर, २०७६ माघ २०) ।

छोरीलाई जन्मिने बितिक्कै बीमादेखि लिएर प्रत्येक जिल्लामा लोकसेवा तयारी कक्षा प्रत्येक वर्ष सञ्चालन गरिने जसबाट छोरीहरूले सङ्घ, प्रदेश, स्थानीय कुनै पनि तहको लोकसेवा प्रतिस्पर्धाको सामना गर्न सक्षम हुने गरी प्रदेश सरकारले महिलाको लागि ५० प्रतिशत आरक्षणको व्यवस्था गरेको छ। यसले आउँदो १०-१५ वर्षभित्र प्रहरी प्रशासन सहित प्रत्येक कार्यालयको उच्च पदमा आधा सङ्ख्यामा महिला कर्मचारी हुने मधेश सरकारको स्पष्ट मार्गचित्र रहेको छ।

छोरी शिक्षा बीमा/मुद्दती बचत कार्यक्रम

'छोरी शिक्षा बीमा/मुद्दती बचत खाता' कार्यक्रमको उद्देश्य मधेश प्रदेशमा बालविवाह र भ्रुण हत्याको अन्त्य र छोरीलाई शिक्षामा उकास्नु रहेको छ। मधेश प्रदेश सरकारले छोरी शिक्षा बीमा २०७५ माघ १ गतेबाट सुरु गरेको हो। प्रदेशभित्र स्थायी बसोबास भएका दम्पतीबाट जन्मिने नवजात छोरीहरूको लागि बीमा कम्पनी, बैङ्क वा वित्तीय संस्थाहरूसँग समन्वय र साझेदारी गरी शिक्षा बीमा बचत कार्यक्रम लागु गरेको छ। छोरी शिक्षा बीमा कार्यक्रम २०७८ माघ १ गतेदेखि जन्मिने हरेक छोरीको बीमा हुनेछ *(इडियु पत्र, २०७८)* । बीमा गरिने छोरीहरूलाई प्रदेश सरकारको तर्फबाट २० वर्षपछि एक लाख र सेवा प्रदायक बैंकको तर्फबाट २५ हजार प्रदान गर्ने गरी छोरी शिक्षा बीमा/मुद्दती बचत खाता सुरु गरिएको थियो। पछि मधेश प्रदेश सरकारको २०७६ माघमहिनाको निर्णय अनुसार छोरी शिक्षा बीमा गरेका छोरीलाई माध्यमिक तह पढेको र २० वर्ष पुरा गरेपछि ३ लाख रुपियाँ दिइने भएको छ। प्रभु बैंकसँग सम्झौता गरी छोरीहरूको बीमा गरिँदै आएको थियो। प्रभु बैङ्कसँगको सम्झौता सकिएपछि ग्लोबल बैंकसँग सम्झौता गरिएको छ।

२०७८ माघ १ गते पछि जन्मिएका छोरीहरूको लागि सुरू गरिको बीमा, २० वर्षपछि तीन लाख दिने गरी प्रतिबीमा ३७ हजार ४ सय ५७ मधेश प्रदेश सरकारले बैंकलाई प्रिमियम तिर्नुपर्ने छ। यी बीमावापत प्रदेश सरकारले ग्लोबल आइएमइ बैंकमा ३७ हजार ४ सय ५७ रुपियाँ मुद्दती खातामा जम्मा

गर्दछ, जसबाट बीमितले २० वर्ष पूरा गरी १२ कक्षा पास भएपछि सो रकम प्राप्त गर्ने व्यवस्था छ।

यो कार्यक्रम अन्तर्गत हालसम्म १७ हजार ५ सय ५३ जना छोरीहरूको बीमा गरिएको छ। बीमा गरिएका मध्ये १४ हजार ४ सय ५३ छोरीको Fixed Deposite (FD) कार्ड बनिसकेको छ।

मधेश प्रदेश शिक्षा विकास निर्देशनालय, जनकपुरधामका अनुसार, यो बीमा कार्यक्रम सफल बनाउन करिब ५९ करोड ७५ लाख रुपियाँ खर्च भएको छ। आर्थिक, शैक्षिक र सामाजिक दृष्टिकोणले पछाडि परेका बालिकाहरूलाई सहयोग पुऱ्याउन र उनीहरूको सशक्तिकरणका लागि यो बीमा गरिएको हो। आर्थिक वर्ष २०७५/०७६ बाट सुरु गरिएको छोरी शिक्षा बीमा आर्थिक वर्ष २०७६/०७७ र २०७७/०७८ मा कोरोना महामारीका कारण दुई वर्ष छोरी शिक्षा बीमा कार्यक्रम रोकिएको थियो। आर्थिक वर्ष २०७८/०७९ देखि छोरी शिक्षा बीमाको कार्य निरन्तर रहेको छ।

साइकल वितरण कार्यक्रम

मधेश प्रदेश भित्रका छात्राहरूलाई शिक्षामा पहुँच बढाउने उद्देश्यले यो अभियान सञ्चालनमा छ। साइकल वितरणले शिक्षाप्रति आकर्षण बढ्ने तथा अभिभावक पनि छोरी पढाउनेतर्फ अग्रसर हुने उद्देश्यले २०७५ माघ १ गतेदेखि नै यो अभियान सुरु भएको हो। मुख्यमन्त्री कार्यालयले कक्षा आठका छात्राले नियमित रूपमा अध्ययन गरेको प्रमाण पुग्ने तीन महिनाको हाजिरी, शैक्षिक व्यवस्थापन सूचना प्रणाली (EMIS) मा दर्ता भएको रिपोर्ट तथा जन्मदर्तालाई आधार बनाइ साइकल वितरण गरेको थियो। आर्थिक वर्ष २०७५/०७६ मा १४ हजार र २०७७/०७८ मा २२ हजार गरी कूल ३६ हजार छात्राहरूलाई साइकल वितरण गरिएको छ *(प्रतिवेदन, २०७८)*।

मधेश प्रदेश सरकारले छात्राहरूलाई निःशुल्क साइकल वितरण गरेपछि छात्राहरूमा विद्यालय जान उत्साह बढ्यो। छात्राहरू साइकलमा विद्यालय जान सजिलो ठान्दै नियमित रुपमा विद्यालय पनि जान थाले।

धनुषाको बटेश्वर गाउँपालिका-३ कटानी टोलकी दुलारी कुमारी महतो हरेक दिन चार किलोमिटरको दूरीमा रहेको सोही गाउँपालिका वडा नं. ४ बजार टोलमा स्थित श्री शिव शक्ति उच्च माविमा पैदल हिँडेर अध्ययनका लागि जाने गर्थिन्। उनी महिनाको १०-१२ दिन स्कुलमा अनुपस्थित हुन्थिन्। त्यसले गर्दा उनको पढाइमा धेरै प्रभाव परेको थियो। जसले गर्दा उनीमा विद्यालय छाड्ने परिस्थिति सृजना हुन पुगेको थियो। उनको घरको आर्थिक अवस्था दयनीय थियो, साइकल किनिदिने अवस्था थिएन। कक्षा आठमा पढिरहेकी दुलारीले मधेश प्रदेश सरकारको 'मुख्यमन्त्री बेटी पढाउ, बेटी बचाउ' कार्यक्रम अन्तर्गत साइकल निःशुल्क पाइन्। साइकल पाएपछि उनी निकै खुशी भइन्। 'समयमै स्कुल जान थालें। पढाइप्रति उत्साह बढ्यो' -उनले सुनाइन्। दुलारी अहिले कक्षा १२ मा अध्ययनरत छिन्। उनको पढाइमा पनि प्रगति भएको छ। उनी भन्छिन्,-'साइकल नभएको भए म आज १२ कक्षामा पढन सक्दिन थिएँ।' साइकलले मेरो पढाइलाई नियमित गर्न सहयोग गऱ्यो।

सोही पालिका वडा नं. ४ पुजारी टोलकी सोनु कुमारी पासवान सोही विद्यालयमा कक्षा १२ मा कम्युटर इन्जीनियरिङ्ग विषय अध्ययनरत छिन्। सोनुकुमारीले पनि साइकल पाएकी थिइन्। गरीब, विपन्न र दलित समुदायकी उनी साइकल पाएपछि निकै खुशी भइन्। 'सरकारले दिएको साइकल मेरो पठनपाठनमा ठूलो सहयोगी बन्यो, घरको कामकाजमा समेत उपयोगी भएको छ' -उनी भन्छिन्। दुलारी र सोनी मात्र नभई, मधेश प्रदेशका सामुदायिक विद्यालयमा कक्षा आठमा अध्ययनरत ३६ हजार छात्राहरूले 'मुख्यमन्त्री बेटी पढाउ, बेटी बचाउ' कार्यक्रमबाट साइकल पाएकी छिन्। साइकल पाएकै कारण उनीहरूलाई विद्यालय जान सहज भयो र शिक्षालाई निरन्तरता दिएकी छिन्।

मधेश प्रदेश सरकारको महत्वकाङ्क्षी र लोकप्रिय "बेटी पढाउ बेटी बचाउ" कार्यक्रम अन्तर्गत साइकल वितरण कार्यक्रमको प्रभावकारिता देखिएता पनि साइकल खरिद प्रक्रियामा अनियमिता भएकोले यो कार्यक्रमले निरन्तरता पाउन सकेन। साइकल खरिदमा आंशिक भ्रष्टाचार गरेको ठहर गर्दै विशेष अदालतले २०८० माघको दोस्रो साता मुख्यमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयका तत्कालीन प्रदेश सचिव यमलाल भुसाल र जलस्रोत सिँचाइ तथा विकास डिभिजन कार्यालयका तत्कालीन प्रमुख भगवान झालाई तीन महिना कैद र १० हजार रुपियाँ जरिवानाको फैसला सुनायो। 'मुख्यमन्त्री बेटी पढाउ, बेटी बचाउ' अभियान अन्तर्गत साइकल खरिद प्रक्रियामा अनियमितता भएको आरोपमा अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगले २०७८ साउन १७ गते विशेष अदालत, काठमाडौँमा भ्रष्टाचारको मुद्दा दायर गरेको थियो। मुद्दामामिला टुङ्गिए पनि मधेश प्रदेश सरकारले

साइकल वितरण कार्यक्रम अगाडि बढाउन सकेको छैन। २०७९ मङ्सिरको निर्वाचनपछि मुख्यमन्त्री बनेका जनता समाजवादी पार्टी (जसपा) का सरोज कुमार यादव र जनमत पार्टीका सतिश कुमार सिंहले यस कार्यक्रमलाई निरन्तरता दिन सकेनन्। आर्थिक वर्ष २०७७/०७८ मा खरिद गरेको १० हजार मध्ये ४ हजार ५ सय ५७ साइकल मधेश भवनको गोदाममा तीन वर्षदेखि कबाड बनिरहेको छ। तर, भ्रष्टाचार काण्डमा मुछिएपछि २०७९/०८० मा सरकारले साइकल वितरणका लागि बजेट नै छुट्टयाएन। साइकल खरिद प्रकरणमा भ्रष्टाचार भएको भन्दै अख्तियारले अनुसन्धान र कारबाही प्रकिया अगाडि बढाएपछि साइकल वितरण कार्य नै रोकिएको छ।

लोक सेवा तयारी कक्षा र ल्यापटप वितरण कार्यक्रम

यो कार्यक्रम कक्षा १२ पास गरेका वा सो भन्दा माथिका छोरीहरूका लागि लोक सेवा तयारी कक्षा सञ्चालन गरिएको थियो। आर्थिक वर्ष २०७६/०७७ मा १ सय जनाले नि:शुल्क लोक सेवा तयारी कक्षा लिए भने आर्थिक वर्ष २०७६/०७७ मा कोभिडका कारण लोक सेवा तयारी कक्षा सञ्चालन हुन सकेन। आर्थिक वर्ष २०७७/०७८ मा ३ सय २० जना र आर्थिक वर्ष २०७८/०७९ मा ४ सय ८० जनाले लोक सेवा तयारी कक्षा लिएका थिए। हालसम्म ९ सय जना युवतीले नि:शुल्क लोक सेवा तयारी कक्षामा सहभागी भएका छन्। आर्थिक वर्ष २०७९/०८० र २०८०/०८१ गरी दुई वर्ष र आर्थिक वर्ष २०८१/०८२ मा लोक सेवा तयारी कक्षा नै सञ्चालन भएन। शिक्षा विकास निर्देशनालयका निर्देशक ठूलो बाबु दाहालका अनुसार लोक सेवा तयारी कक्षाका लागि वार्षिक बजेट नआएका कारण कार्यक्रमले निरन्तरता पाएन।

मधेश प्रदेशका सामुदायिक विद्यालयहरूमा कक्षा १२ मा अध्ययनरत प्रदेशका आठ जिल्लाबाट एक/एक हजार छात्रालाई कम्प्युटर प्रविधिमा पहुँच पुऱ्याउन एक/एक थान ल्यापटप उपलब्ध गराइने योजना थियो। त्यसका लागि आर्थिक वर्ष २०७८/०७९ देखि २०८०/०८१ सम्म नियमित रूपमा तीन वर्षसम्म सरकारको नीति तथा कार्यक्रममा छात्राहरूलाई ल्यापटप उपलब्ध गराउने राखिएको थियो। आर्थिक वर्ष २०७९/०८० मा प्रदेश सरकारले ७७ करोड ४० लाख रुपियाँ ल्यापटपको लागि बजेट छुट्याएको पनि थियो। तर, कार्यान्वयन हुन सकेन।

सुरक्षित बेटी र बेटी जिन्दावाद अभियान

मधेश प्रदेश सरकारले बालिकाहरूको सुरक्षालाई बेटी पढाउ बेटी बचाउ कार्यक्रमसँग जोड्दै पुस २०६६ मा "सुरक्षित् बालिका" र बेटी जिन्दावादजस्ता जनचेतनामूलक अभियानहरू शुरु गऱ्यो। बेटी बचाउ बेटी पढाउ कार्यक्रम अन्तर्गत सामुदायिक विद्यालयहरूमा शौचालय निर्माण, लोक सेवा तयारी कक्षा सञ्चालनमा पनि थिए। मुस्लिम तथा दलित समुदायका बालिकाहरूको जन्म दर्तालाई प्राथमिकतामा राखी २०७६ पुसमा घर दैलो कार्यक्रम सञ्चालनमा थियो। ताकी सबै समुदायका नवजात शिशु (बालिका) हरूलाई समावेश गर्ने प्रक्रियालाई विस्तार गर्न सकियोस्। यस अभियानमा जन्म दर्ता प्रक्रियालाई सहजीकरण गर्नको लागि वडा कार्यालय र स्वास्थ्य संस्थाका टोली परिचालन गरिएको थियो। एक वर्षसम्मका बालिकाहरूको पहिचान गरिएको थियो र उनीहरूको जन्मदर्ता गरि योजनाको लागि सूचीकृत गरिएको थियो।

मधेश प्रदेश सरकारले 'महिला हिंसाविरुद्ध शून्य सहनशिलता, सुरक्षित बेटी हाम्रो प्रतिबद्धता' भन्ने मूल नाराका साथ यो अभियान जनकपुरधामबाट सञ्चालन गरिएको थियो। मधेश प्रदेशका आन्तरिक मामिला तथा कानून मन्त्रालयले ल्याएको यो अभियानको २०७६ माघ २० गते तत्कालिन मुख्यमन्त्री लालबाबु राउतले उद्घाटन गरेका थिए। यो अभियान अन्तर्गत सचेतनामूलक सन्देश उत्पादन तथा प्रसारण, मी टु अभियान, विद्यालय पाठ्क्रममा लैङ्गिक हिंसाका विषयहरू समावेश गर्ने र लैङ्गिक हिंसा निवारण कोषको व्यवस्था गरिने जनाइएको थियो। यस्तै, प्रदेशको प्रत्येक विद्यालयमा आत्मरक्षाका निम्ति छोरीहरूलाई प्रशिक्षण समेत दिइने थियो।

तत्कालीन मुख्यमन्त्री लालबाबु राउतको नेतृत्वको सरकारले बालिकाहरूको लागि ल्याएको बेटी पढाउ बेटी बचाउ अभियानलाई मुख्यमन्त्री सशित कुमार सिंहको नेतृत्वको सरकारले बालिका संरक्षण तथा सशक्तिकरण ऐन, २०८१ ल्याएर त्यसलाई बेटी जिन्दावाद नारा दिएको छ।

प्रदेशका बालिकाहरूको हक, हितको संरक्षण गरी बालिका विरुद्धको जातीय, लैङ्गिक विभेदलाई अन्त्य गर्दै शारिरीक, मानसिक र बौद्धिक विकासका लागि बालिकाहरूको जन्म, पालनपोषण, शिक्षा तथा स्वास्थ्यको प्रत्याभूति गरी वयस्क भएपछि रोजगारीको तयारी समेत गर्न यो ऐन नै बनाएको छ। प्रदेश

सरकरले स्थानीय तहमार्फत प्रदेशमा बसोबास गर्ने चार वर्ष पुरा भएका प्रत्येक बालिकालाई विद्यालय भर्ना गरी, गराई अनिवार्य तथा नि:शुल्क शिक्षा अभियान सञ्चालन गर्नुपर्ने ऐनमा उल्लेख छ। प्रदेशमा बसोबास गर्ने बालिकालाई माध्यमिक तहसम्मको शिक्षा नि:शुल्क प्रदान गर्ने व्यवस्था गर्नु पर्नेछ। पाँच वर्ष उमेर पूरा भएका बालिकालाई शिक्षाको अवसरबाट बञ्चित गराएमा, शिक्षादीक्षा र पालनपोषणमा छोरा छोरीबिच विभेद गराएमा र अपाङ्गताका कारणले पढ्ने वातावरण नदिइ शिक्षाबाट बञ्चित गर्ने काम गरे गराएमा त्यस्तो कसुर गर्ने र गराउनेलाई ५० हजार रुपियाँसम्म जरिवाना गर्ने सजायको कानुनी व्यवस्था रहेको छ। कसैले पनि गर्भमा रहेको भ्रुणको लिङ्ग पहिचान गर्न, गराउन र त्यसरी लिङ्ग पहिचान गरी बालिका भएको कारण गर्भपतन गर्न, गराउन हुँदैन भनी ऐनमा उल्लेख छ।

अशिक्षाको प्रभावः लैङ्गिक विभेद

मधेशमा अहिले पनि अशिक्षा र चेतनाको कमीका कारण लैङ्गिक विभेद कायम छ। छोरालाई घरको कुलको रूपमा लिने र छोरीलाई पराया घरको ठान्ने प्रवृत्ति अहिले पनि कायम छ। घरमा छोरी जन्मिएपछि आर्थिक बोझको रूपमा लिने सोच व्याप्त छ। पितृसतात्मक सोच र छोराप्रतिको मोहका कारण छोरीको जन्मिने सङ्ख्या घट्दो क्रममा छ। मधेश प्रदेश स्वास्थ्य निर्देशनालय, सपही, धनुषाका अनुसार मधेश प्रदेशमा रहेको बर्थिङ्ग सेन्टरहरूमा आर्थिक वर्ष २०८०/०८१ मा ८६ हजार ५९ जना शिशुको जन्म भयो। जसमध्ये ४७ हजार ४ सय १६ बालक र ३८ हजार ६ सय ४३ बालिका रहेका छन्। एक वर्षमा मधेश प्रदेशमा बालक र बालिकाको सङ्ख्यालाई हेर्दा ८ हजार ७ सय ७३ बाढी बालक जन्मेको तथ्याङ्कले देखाउँछ। छोरीको सङ्ख्या घटेर गएको छ। यो आर्थिक वर्ष २०८१/०८२ को ६ महिनाको अवधिमा ४५ हजार ७ सय ६४ शिशु जन्मिएकोमा २५ हजार ४ सय ७५ बालक र २० हजार २ सय ८९ बालिका रहेका छन्। यो वर्षको ६ महिनामा ५ हजार १ सय ८६ बढी बालक जन्मिए भने छोरीको सङ्ख्या घट्दो छ।

निष्कर्ष

बेटी पढाउ बेटी बचाउ कार्यक्रम सामाजिक रूपान्तरण हानिकारक रूढीवादी चलन र बालिकाहरूलाई गरिने भेदभाव अन्त्यका लागि ल्याइएको कार्यक्रम हो। कार्यक्रमको मुख्य उद्देश्य बालिकाको शिक्षा र सशक्तिकरण र व्यक्तिगत विकासमा अभिवृद्धि गर्नु रहेको छ। तथ्य तथ्याङ्क तथा अनुसन्धानले मधेश प्रदेशमा बढ्दो लिङ्ग पहिचान गरी गरिने भ्रुण हत्या, छोरी जन्मेपछि बोझका रूपमा लिने, महिलालाई समाजमा गरिने उपेक्षा, दाइजो र बालविवाह जस्ता सामाजिक हानिकारक कुप्रथाहरूको अन्त्यका लागि मधेश प्रदेश सरकारले ल्याएको लोकप्रिय कार्यक्रम हो।

मधेश प्रदेश सरकारको यो कार्यक्रम छोरीलाई माध्यमिक विद्यालय शिक्षामा नियमित गराउनु तथा बालविवाह सम्बन्धी व्यवहारमा परिवर्तन ल्याउन र आर्थिक उत्प्रेणा गराउने उद्देश्यले सुरु गरेको हो। मधेश प्रदेश सरकारले कानुन बनाएर राज्यको निकायमा महिलालाई ५० प्रतिशत आरक्षण दिएर यो कार्यक्रम मार्फत छोरीले जागिर पाउने कुराको सुनिश्चितता गरेको छ। तर, यी कार्यक्रमका प्रक्षेपित लक्ष्य अध्ययन, अनुसन्धान विनाका कार्ययोजनाका कारण प्रभावकारी रूपमा हासिल हुन सकेको छैन। छोरी शिक्षा बीमा र साइकल वितरण गर्दैमा छोरीको साक्षरता दर बढ्छ भन्ने होइन। त्यसका लागि स्पष्ट कार्यदिशा हुनुपर्छ।

सुझाव

बेटी पढाउ बेटी बचाउ कार्यक्रमले प्रदेशको छोरीको सुरक्षा र शिक्षालाई जोड दिएको हुँदा समस्याको अध्ययन र अनुसन्धान प्रक्रियालाई अगाडि बढाई स्पष्ट कार्ययोजना र कार्यदिशा प्रदेश सरकारले बनाउनु पर्छ। राष्ट्रिय औसत अनुसार मधेश प्रदेशमा लिङ्ग पहिचान गरी गरिने भ्रुण हत्या मधेश प्रदेशमा बढी देखिन्छ, समाजमा विद्यमान बालविवाह, दाइजो प्रथा, घरेलु हिंसाका घटना प्रदेशमा बढेर गएको छ। समाजमा विद्यमान यस्ता सामाजिक कुप्रथा तथा विभेद न्यूनीकरणमा छोरीलाई शिक्षित बनाउनु र उनीहरूलाई देशको मूलधारमा ल्याउन राज्यका हरेक निकायमा उनीहरूको समान सहभागिता गराउनु आवश्यक छ। साइकल खरिद प्रक्रियामा भ्रष्टाचार भएको भन्दै अख्तियारले गरेको हस्तक्षेपका कारण मधेश प्रदेश सरकारको गौरवको योजनामा बदनाम भएको छ। तर, बेटीपढाउ, बेटी बचाउ कार्यक्रमको ध्येय असल रहेकाले विगतका अनियमितताका घटनाबाट पाठ सिकेर नयाँ ढङ्गले कार्यक्रमलाई अगाडि बढाउनु पर्छ। कक्षा १२ मा अध्ययन छात्राहरूलाई प्रविधिमा पहुँच पुऱ्याउन ल्यापटप वितरण गर्ने कार्यक्रम र आर्थिक

सशक्तिकरणका लागि छोरीलाई रोजगारीमा प्रवेश गर्न सुरु गरिएको लोक सेवाको तयारी कक्षा विगत तीन वर्षदेखि रोकिएको हुँदा सो कार्यलाई नियमित गर्न जरुरी छ।

प्रदेशका अधिकांश विद्यालयहरूमा छात्राहरूका लागि छुट्टै शौचालय नहुँदा महिनाबारीका समयमा छात्राहरूले विद्यालय नआउने दर पनि बढ्दो छ। प्रदेश सरकारले यो कार्यक्रम मार्फत सञ्चालन गरेको शौचालय निर्माण कार्यलाई तदारुकताका साथ अगाडि बढाउन आवश्यक छ।

सन्दर्भ सामग्री:

इडियु पत्र (२०७८), *मुख्यमन्त्री बेटी पढाउ, बेटी बचाउ अभियानका लागि प्रस्ताव आव्हान, Edupatra*. https://edupatra.com/news/chief-minister-calls-for-proposals-for-beti-padau-beti-bachao-abhiyan

कार्यक्रम, बेटी पढाउ बेटी बचाउ (२०८० असार २३), मधेश प्रदेशमा मुख्यमन्त्री बेटी पढाउ बेटी बचाउ कार्यक्रम सुधारको कार्यक्रम प्रस्ताव

खबर, अनलाइन (२०७६ माघ २०), मधेष प्रदेश, सुरक्षित बेटी अभियान सञ्चालन, https://www.onlinekhabar.com/2020/02/833490/%E0%A4%AA%E0%A5%8D%E0%A4%B0%E0%A4%A6%E0%A5%87%E0%A4%B6-%E0%A5%A8-%E0%A4%AE%E0%A4%BE-%E0%A4%B8%E0%A5%81%E0%A4%B0%E0%A4%95%E0%A5%8D%E0%A4%B7%E0%A4%BF%E0%A4%A4-E0%A4%AC%E0%A5%87%E0%A4%9F

नीति तथा कार्यक्रम (२०७७), *आ.व. २०७६/७७ को नीति तथा कार्यक्रम, बजेट एवं वार्षिक विकास कार्यक्रम कार्यान्वयन कार्ययोजना तयार गरि पठाईदिने बारे - उल्लेखित निकायहरू।* https://www.mofaga.gov.np/detail/1170

प्रतिवेदन (२०७८), प्रतिवेदन, बेटी पढाउ बेटी बचाउ कार्यक्रम, शिक्षा विकास निर्देशनालय, तथ्याङ्क जनकपुरधाम

साह, सोहन प्रसाद र हुमागाईं, देवराज (२०८०), मधेश प्रदेशमा पैदल अनुसन्धान, २०८०, सशक्तिकरणका लागि साइकल: मधेशमा मुख्यमन्त्री बेटी पढाउ बेटी बचाउ कार्यक्रम https://martinchautari.org.np/mc-publications/madhesh-pradeshma-paidal-anusandhan

सर्वेक्षण, बहुआयामिक क्लष्टर (२०७७), मल्टिपल इन्डिकेटर क्लस्टर सर्भे, https://microdata.nsonepal.gov.np/index.php/catalog/108

समुइल्स, फिवना एण्ड घिमिरे, अनिता (२०७८), प्रिभेन्टिंग स्कूल ड्रपआउट एण्ड अर्ली म्यारिज इन् नेपाल: रेभिउ एण्ड इस्कोपिंग अफ द बेटी पढाउ बेटी बचाउ (BPBB) एण्ड द बैंक खाता छोरीको सुरक्षा जीवन भरिको (BKCSJV) प्रोग्राम्स (प्रोविन्सिल गर्ल्स इन्सुरेन्स। गर्ल बेबी बोन्ड स्किम्स) लन्डन: ओडीआई, https://odi.org/en/publications/preventing-school-dropout-and-early-marriage-in-nepal

सेतोपाटी (२०७९ असार १), मधेश सरकारले कक्षा १२ मा अध्ययनरत छात्राहरूलाइ कम्प्युटर एवम् ल्यापटप वितरण गर्ने, https://www.setopati.com/kinmel/others/274211

शिक्षा विकास निर्देशनालय (२०८१), तथ्याङ्क एवम् वार्षिक प्रतिवेदन २०७५ देखि २०८१ सम्म, बेटी पढाउ बेटी बचाउ कार्यक्रम, जनकपुरधाम